

עמרי בן יהודה

לא אראה לך

על קריסת המספר בספרות
היהודית המודרנית

הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים

האנכית" היא דימוי טוב למרחב שנמצא כל העת בתנועה, ובעצם עומד על חוסר התממשות: הוא אינו מאפשר מרחב אנכי, אין באפשרותו להשתמש בספרות כאמצעי ליצירת נוף, וזו נותרת רק כשיח רב-מתחים, הניכרים בפערים של גבוה ונמוך. פערים אלה נוכחים במיוחד בגוף האנושי, המופרד מן החי בין השאר על ידי הליכתו האנכית על שתי רגליים, הליכה המפרידה את ראשו מרגליו ומקשה את החיבור ביניהם. בפרק הזה אדון פחות בשאלת המספר ואתעכב על הדימוי הפולטי שעגנון בחר לעבד: דימויו של הכלב. נראה שזהו הביטוי הפוליטי ביותר שהיה זמין עבורו בשאלת האנטישמיות, הגזע ודמות היהודי למול הקהילה וסמליה.

פרוזה רב־קולית והשיח הפוליטי בספרות עגנון

במאמר שכתב על אורח נטה ללון (1939) ב-2006 הביע אורי ש' כהן תרעומת על חקר עגנון והתייחס בעיקר לאסכולת לימודי עגנון באוניברסיטת בר-אילן, המתבססת כמעט אך ורק על קריאות פילולוגיות ומיצוי רוב השכבות שמציעה הספרות הזאת עם המקורות היהודים.³ דבריו משקפים את הקריאה (הישראלית בעיקרה) בעגנון בכללה, שנצמדה להיבטים האסתטיים של יצירתו: הדבקות בעגנון המספר (או "גדול המספרים בעברית") יצרה תחושה שישראל היא לאום ככל הלאומים, ושעגנון – על פניו גדול הסופרים היהודים – הוא לפיכך סופר ישראלי.

ואף שישראל, המדינה והסמל, רוויים פוליטיות, ספרות עגנון כמעט אינה נקראת באופן פוליטי, כפי שהפוליטיקה מובנת בתחום שאנו מכנים "לימודי תרבות". הנטיות המרכזיות בקרב החוקרים הבכירים של יצירתו בישראל הן קריאות פילולוגיות עם המקורות היהודיים, קריאות היסטוריות של המקורות היהודיים וקריאות של

תורת הספרות, החושפות את אמנותו הייחודית של המספר.⁴ אין בדברים האלה כדי להוריד מערכו של המחקר האסתטי המעמיק שהוענק לעגנון. בלי עבודתו של גרשון שקד (שאריאל הירשפלד ומיכל ארבל הם ממשיכיו הבולטים) לא היינו עומדים על האירוניה של המספר העגנוני, שהיא אולי התופעה המרכזית ביותר ביצירתו, המולידה מצדה בעיות פוליטיות מובהקות.⁵

הקורפוס של עגנון, בהיותו אחד הקורפוסים הגדולים בעברית לא רק באיכותו אלא גם בהיקפו, עשוי קודם כול ממה שהופך פרוזה לפרוזה: רב-קוליות, היינו התמות, הלשוניות, ההשקפות המרובות שהפרוזה מציעה מעל ומעבר לקולו של המספר שיוצר אותה. זהו ייחודו של הרומן, כסוגה הפרוזאית ביותר, לדברי גדול התיאורטיקנים מיכאיל בכטין.⁶ מכאן שהשאלה מדוע עגנון נחקר במנותק כמעט לגמרי מעיסוק בשאלות פוליטיות – וזה באחד העינים המרוכזים והמסעירים ביותר שידעו התודעה והאידיאולוגיה האנושיות – נותרת מטרידה באמת. כיצד קרה שהשאלות החריפות ביותר הנוגעות לגורל היהודי – שאלת האנטישמיות, השואה והלאומיות היהודית בפלשתינה (הצינונות) – נותרו בעצם ללא עיסוק מחקרי מעמיק ביצירתו? בו בזמן, המהלך המחקרי המקובל הוא לראות בעגנון מייצג של ה"שבר היהודי במודרנה", ניסוח כוללני ולוט בערפל, שהעסיק את ההוגים המרכזיים בדורו (דוגמת גרשום שלום וברוך קורצווייל). באותו מניפסט לעומתי נגד עגנון, שלפיו אין בספרותו נשים, מזרחים

4 האמירה מכילה ויש לה יוצאים מן הכלל רבים, אולם כמגמה בין חוקרי עגנון המובהקים היא בהחלט קיימת. עם חוקרים אלה אינני כולל חוקרים בכירים שעסקו ביצירתו, אך היא אינה מוקד עבודתם, כמו למשל דן מירון, זיוה שמיר, סדרה דקובן אורחי, חנן חבר וגלילי שחר. כאמור, מדובר כאן באקדמיה הישראלית, ונדרשת בוודאי גם בחינה של חקר עגנון בעולם.

5 ראו דבריו של שקד על עמדת המספר כעד לסבלותיו של הזולת, שקד, אמנות הסיפור: 41. ראו גם עבודתו לעיל של אורי ש', כהן, העוסקת במספר באורח נטה ללון כשיקוף של עמדות מודרניסטיות בספרות, וראו דינוי בשאלת האירוניה של המספר העגנוני, בעקבות לאה גולדברג ויניב חג'בי, בפרק הקודם.

6 בכטין, הדיבר ברומן.

וערבים,⁷ שכח יחיל צבן שבמידה רבה גם דמות היהודי המופיעה בה נותרת חסרת מענה במחקר, בהקשר של המשברים המובהקים שנרקמו סביב זהותה וזיהויה הפוליטיים. דמות היהודי בספרות עגנון נותרת (קודם כול בהתקבלות שלה על ידינו, הפרשנים) מעין מובנת מאליה, שעל כן אינה ראויה לעיסוק פרשני. אין אפוא ספק ששאלת לימודי התרבות וחקר עגנון היא שאלה מתודולוגית בעלת חשיבות גדולה, והיא משקפת כמובן גם את הפוליטיות, הנפקדת מלימודי היהדות בכללם (ולמרות זאת, לימודים קוויריים, פמיניסטיים ופוסט-קולוניאליים מיושמים בכל זאת במחקרים רבים בלימודי היהדות, אך דווקא בהקשר של עגנון – דמות מרכזית לכל הדעות – הם נפקדים כמעט לגמרי).

במקרה של עגנון הדבר נובע ממיקומו המיוחד בהיסטוריוגרפיה של הספרות העברית. קשה לעשות לעגנון פריודיזציה, גם מבחינה דורית וגם מבחינה גיאוגרפית. לעגנון מייחדים בדרך כלל תקופה משלו בין ספרות התחייה לספרות תש"ח, אי שם בין י"ח ברנר ורחל המשוררת לבין ס' יזהר. ואולם, אם רחל ובני חוגה מצאו לעצמם מקום מובהק כ"ספרות העלייה השנייה", עגנון נותר תמיד מקושר גם לאירופה, מבחינת התכנים העולים ביצירתו, וגם לספרות הישראלית, לאור תוחלת חייו והפרודוקטיביות המרשימה שלו. כאן מגולם במידת מה לב העניין: יצירת עגנון המוקדמת והבשלה, מהעלייה השנייה ועד תחילת שנות הארבעים, היא שנתפסה כיצירתו הקנונית, ומה שבא לאחריה נותר בשוליים. מכאן גם תפיסתו ההיסטוריוגרפית כאחרון הנציגים של ספרות התחייה,⁸ על חשבון העיסוק בו כסופר ישראלי בעיתות מלחמות ישראל, חבלי לידתה ותקומתה. ספרה של זיוה שמיר, המוקדש לרומן המאוחר שירה (1971), מוכיח כמה נדיר באופן יחסי הוא הדיון בעגנון לצד אלתרמן ובני דורו, וקריאתה ברומן חוזרת גם אל שואת יהדות אירופה ונדרשת אליה.⁹

7 צבן, "נגד עגנון".

8 שקד, הסיפורת העברית: 157.

9 לשמיר תזוה מתקבלת על הדעת, שלפיה עגנון כתב את הרומן בקירוב לעת

ספרות עגנון מייצגת יותר מכל קורפוס עברי וישראלי אחר את חוסר ההיתכנות של הלאומיות היהודית המדומיינת לפי הדגם האירופאי. כפי שהראתה ליטל לוי ביחס לספרות המזרחית, הצימוד "עברית תקנית" היה כוח דכאני עבור סוגים רבים ושונים של עברית שלא מצאו את מקומם.¹⁰ רבים מאלו, ובעיקר העברית הרבנית, לא נכללו במה שהתירה האקדמיה ללשון עברית, גוף חדש המזוהה עם המדינה. עגנון ביטא במפורש את שאט הנפש שלו מפעילות האקדמיה בסיפורו "חוש הריח", שבו החליט, בניגוד לחוקי האקדמיה, על קבילותו של הצירוף "הסוכה מריחה" כיוון שניתן למוצאו במקורות (לדידו, זו האינדיקציה היחידה לתקינות לשונית). הקורפוס של עגנון מתנגד באופן מובהק לדרישות הלאומיות ומגלה תשתית מזרחית (ואל נשכח שעגנון היה מזרחי, כל קסמו הגדול בקרב היהודים הגרמנים מפרוסיה ועד פראג נבע מהיותו אוסט־יודיה שהיגר למזרח הפלסטניני),¹¹ והדבר מבהיר עד כמה נחוצה הקריאה הביקורתית ביצירתו, ובפרט בכלים תיאורטיים עכשוויים, כמו הקריאה הפוסט־קולוניאלית שאציע כאן.

מדהים ככל שזה נשמע, הלאומיות, ובוודאי הלאומיות היהודית, טרם נחקרה בספרותו של גדול המספרים. מי שיעז לקבל על עצמו את הפרויקט הגדול הזה יגלה שעגנון קרא את הציונות דרך דמות האשה, שעברה כידוע טלטלה פוליטית אדירה באותו זמן ממש שבו היהודי עבר אמנציפציה. הקרקע לעיסוק בנשיות גם כסמל אידיאי (ואף כאלגוריה) טעונה כבר בגישה הקבלית של דמות השכינה, כמעין אינקרנציה ירודה של החיבור האבוד בין העם העגון (לשון מעוגן) ובין אלוהיו. התחום הזה פרוס לרוחבו של שירה (1971) למשל, כמו

פרסומו בסוף שנות הארבעים, כשממדי החורבן כבר היו ידועים לכול. גם אם היא איננה צודקת והרומן נכתב עוד בתחילת העשור (כפי שחשב קורצווייל), יש להניח שהשפעת השואה בהחלט הגיעה ליישוב בישראל, ובכל מקרה יש לה עקבות – גם אם בתוך ממד הריק וההיעדר של הגיבור – שיש להתחקות אחריהן. ראו למשל שמיר, *שירה חדשה*: 12–13.

Levy, *Poetic Trespass*: 211–221 10

Weilbacher, "Agnon and the Jewish Renaissance": 29 11

גם בוודאי בנובלה הצינונית הפמיניסטית "שבועת אמונים" (1943). בתגובתו לביקורת של צבן חזר דן מירון אל מה שייחד את הסופרים הגדולים של המאה התשע עשרה, שכללו ביצירתם ביקורת חברתית נוקבת דווקא מתוך המילייה הבורגני שבו יצרו. כתב ההגנה של מירון הוא על המעשה הווירטואוזי באשר הוא, הקושר מורכבות ויכולת אסתטית עם מידה טובה, סגולה (virtue) אידיאלית. זהו בעצם המעשה ההירואי של הספרות בכלל, המאפשרת מבטים חתרניים דווקא מתוך העולם הבורגני המסואב. הבורגנות נובעת מאותו מקום מבוצר (die Burg) המבטא אידיאולוגיה שלא באמצעות דוקטרינה. אף על פי שאין הוא אומר זאת מפורשות, ברור שברקע המסה של מירון נמצאות אבחנותיו של גיאורג לוקאץ' על תפקיד הריאליזם ברומן. לדברי לוקאץ', דווקא הריאליזם הבורגני (והאריסטוקרטי) טומן בחובו שיקוף של יחסי הכוחות החברתיים האובייקטיביים, ולכן הוא גם מעדיף מפורשות את ה"ריאליזם הביקורתי" של תומס מאן על המודרניזם המופשט (והדקדנטי) של קפקא.¹² אבחנה זו נכונה, אך יש להסתייג ממנה במעט, לאחר הקריאה שהצעתי בטירה: שם ההיעדר אינו סותר את הייצוג, אלא בא יחד אתו ויוצר פוליטיקה טראומטית.

הפרוזה של עגנון, העשויה רב-קוליות, אינה מאפשרת את מציאתו של קו (או קול) מנחה אחד בשאלות אידיאולוגיות הרות גורל אלא להפך, היא יוצרת סיבוך אידיאולוגי קשה, אפילו בלתי נסבל, לאדם בעל הרגלי המוסר הבסיסיים והחשיבה הרציונלית. בדברים הבאים אטען שברומן הצינוני תמול שלשום עסק עגנון באלימות של השפה והעמיד התמודדות מורכבת עם מבני העומק של שואת יהדות אירופה. המילה כפעולה אלימה של נידוי מאפשרת את המוקד החשוף של האדם, שכמו חיה, הופך לקורבנה של הלשון.